ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ”
БЛАГОЕВГРАД

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СОЦИОЛОГИЯ“

НАТАЛИЯ ГЕОРГИЕВНА ГЕОРГИЕВА

ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ: РЕЗУЛТАТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

АВТОРЕФЕРАТ

На дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“ по професионално направление

3. 1 Социология, антропология и науки за културата

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ
Доц. д-р Жеко Кьосев

БЛАГОЕВГРАД
2022 г.

Дисертационният труд на тема: „Приобщаващото образование в България: резултати и предизвикателства“ е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Катедра „Социология“ към Философски факултет на Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград, на **21.10.2022 г.**

ДАННИ ЗА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд е разработен в обем на 225 страници, в това число основен текст – 190 страници, включващи 35 фигури, литература и приложения. Използваните източници са 159, от които 119 на български език, 31 на английски език и 9 на руски език.

Материалите за защитата са на разположение на интересуващите се в Катедра „Социология“ на Учебен корпус №1, ЮЗУ „ Неофит Рилски“, гр. Благоевград.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на **14.12.2022 г**. от **14.00** часа в **1342** зала в Учебен корпус №1 на Югозападен университет „Неофит Рилски“, гр. Благоевград на открито заседание с научно жури в състав:

Вътрешни членове:

1. Проф. д. н. Валентина Миленкова – ЮЗУ „Неофит Рилски“
2. Проф. д. н. Добринка Пейчева - ЮЗУ „Неофит Рилски“

Резервен член: доц. д-р Петрана Стойкова - ЮЗУ „Неофит Рилски“

Външни членове:

1. Проф. д-р Николай Михайлов – СУ „Св. Климент Охридски“
2. Доц. д-р Албена Накова – ИФС – БАН
3. Доц. д-р Румяна Желева – ИФС – БАН

Резервен член: проф. д. н. Карамфил Манолов - ИФС – БАН

СЪДЪРЖАНИЕ

I. УВОД 4

1. Актуалност на темата 6
2. Основна теза 7
3. Цели и задачи на изследването 7
4. Методология 8
5. Обект и предмет на изследването 8
6. Ограничения на анализа 8
7. Структура на изложението 9

II. ГЛАВА ПЪРВА 10

III. ГЛАВА ВТОРА 14

IV. ГЛАВА ТРЕТА 21

V. ЗАКЛЮЧЕНИЕ 25

VI. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД 29

VII. САМООЦЕНКА НА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД 31

VIII. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД 32

IX. ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА НАУЧНА ЕТИЧНОСТ 33

I. УВОД

„Всички, които са се родили човеци, имат нужда от образование, защото трябва да бъдат човеци“

Я. А. Коменски

При разработване на образователни политики е важно и необходимо да се вземат под внимание особеностите на образователните системи и специфичните традиции за страната. Основните принципи на политиките в областта на образованието се осъществяват от взаимосвързани помежду си образователно-възпитателни институции в една държава.

Във всяка развита държава съществува собствена образователна система, но всички те се основават на едни и същи принципи – общочовешките ценности; хуманност; научен компонент; глобалните постижения в науката; непрекъснатост, последователност и приемственост; национално-културната идентичност; насърчаване на таланта и задължително основно образование. Образованието е дългосрочен процес на приобщаване към знания и общочовешките ценности, формиране на собствен житейски опит и изграждане на пълноправни граждани, подготвени за самостоятелен живот в нашето общество. Според Мария Монтесори „образованието се счита не само за технологична наука, а и за най-важната научна област в голямото поле на социалните науки“[1].

Образованието е сложна система, която налага своите ценности и като основен фактор в развитието на модерното общество влияе върху икономическото и културното развитие и предаване на националните и културни традиции между поколенията.

Разглеждайки образованието като социален капитал, В. Миленкова пише, че „в съответствие с основните си дейности – обучение и възпитание, образователната система е насочена към изграждане на определени личностни качества и това би могло да бъде осъзнато или не, умишлено търсено или не от различните субекти, включени в образователното взаимодействие“[2].

[1] Монтесори, М. Детето в семейството, 2017, Изд. „Асеневци трейд“ ЕООД, с. 104.
[2] Миленкова, В. Образование, социален капитал и девиации. В: Сб. Образование и девиации, 2014, УИ „Н. Рилски“, с. 22.

Френският политик, икономист и финансов министър на Франция (1981 - 1983) Жак Делор в своя доклад „Образованието – скритото съкровище“ определя четирите стълба в образованието[3]. А именно:

1. да се научим да учим и знаем – да разширим общата си култура, учене през целия живот;
2. да се научим да действаме и да можем – да превърнем знанията си в умения и да развием компетентностите, умения за работа в екип и справяне в различни ситуации;
3. да се научим да бъдем, да сме ние (аз) – цялостно развитие на личността, насърчаване на личната отговорност, разгръщане потенциала и силните страни на личността;
4. да се научим да живеем с другите и различните – да се опитаме да опознаем историята, културата, традициите и мисленето на другите хора, да познаваме собствената култура и да сме отворени към културата на другите.

Връзката между четирите стълба в образованието на Жак Делор е много ясна и показва необходимостта от постоянното адаптиране на образованието, към все по-динамичните промени в обществото и огромната му отговорност към човечеството.

Училищното образование има решаващата роля в провеждането и реализирането на приобщаващите политики, като предоставя възможност всички деца и ученици да разгърнат пълния си потенциал, да развият необходимите знания, умения и компетентности, за да успеят да се реализират успешно в съвременното модерно общество.

Българското образование е подчинено на основните принципи, които са характерни както за системите на образование в света така и за националните икономически, демографски и социални условия и културни традиции. Като част от Глобалната образователна система, българската образователна система прилага универсални образователни ценности и принципи, които са признати за добри световни практики и са възприети от световните и международните организации в областта на образованието.

Съгласно Закона за предучилищно и училищно образование в република България всеки има право на образование и „може да повишава образованието и

[3] Делор, Ж. Образование: сокрытое сокровище (Learning: The Treasure Within) Изд. ЮНЕСКО, 1996, http://www.ifap.ru/library/book201.pdf, с. 3-4.

квалификацията си чрез учене през целия живот, чл. 7, ал. 1“[4]. Задължителното предучилищно и училищно образование е от 4-годишна възраст – за предучилищното и от 7-годишна до навършването на 16-годишна възраст – за училищното образование, а „приобщаващото образование е неизменна част от правото на образование, чл. 7, ал. 2“[5]. Участници в образователния процес са децата, учителите, родителите, специалистите – психолог, логопед, мед. работник и други. Важно е учителите и родителите да изграждат отношения с децата, независимо от преобладаване на силните или слабите страни и въз основа на безусловно приемане, неосъждащо отношение, доверие, емпатия и уважение към личността и правата им. Обучението и социализацията на децата в приобщаваща образователна среда предоставя възможност за оказване на учащите се качествена психолого-педагогическа подкрепа, съобразно индивидуалните им потребности и интереси. Ефективността на това взаимодействие зависи както от усилията и координацията на всички звена в тази система, така и от координираните действия на всички специалисти по различни направления от министерствата на – образованието и науката, здравеопазването, труда и социалната политика и др.

Всяка година в образователната система влизат все повече деца и ученици, които имат отклонения от така наречената „норма“. Това са не само деца, страдащи от различни заболявания, а най-често това са деца/ученици с нарушения в способностите за четене и разбиране на прочетеното – дислексия, с разстройство на възможностите за писане – дисграфия, с разстройство в усвояването на смятане и извършване на математически действия – дискалкулия, със специфични езикови нарушения – дисфазия на развитието, с нарушения на артикулацията на звуковете – дислалия и други нарушения, които се откриват при деца с нормална интелигентност, а много често и в съчетание на няколко от изброените по-горе нарушения. Основната задача на приобщаващото образование е да се идентифицират индивидуалните възможности на всеки ученик, да се разшири перспективата за подобряване на придобитите умения и разширяване на неговата функционалност.

1. Актуалност на темата

Актуалността на настоящия дисертационен труд се определя от необходимостта да се анализират проблемите, свързани с приобщаващото

[4] Закон за предучилищното училищното и образование (обн. ДВ. бр.79 от 13.10.2015 г., ..., изм. и доп. ДВ. бр.82 от 18.09.2020 г.) https://www.mon.bg/upload/23949/zkn_PedUchObrazovanie-izm092020.pdf.
[5] Пак там.

образование и интеграцията на децата и учениците и да се проследи процеса на приобщаване в българската образователна система. Признаване правото на всеки на равен достъп до образование, отговарящо на индивидуалните му потребности и предотвратяване на преждевременното отпадане на децата и учениците от образователната система. Възникването на трудностите, при преход между различните образователни етапи, както и между различните образователни институции. Оценяване ефекта на приобщаването върху качеството на образованието, социализацията и личностното развитие на учениците и другите участници в образователния процес. Темата е особено актуална, още повече в условията на глобалната криза, породена от COVID – 19, която води до сериозни последствия за хората и цялата образователна система.

2. Основна теза

Тезата на дисертационния труд е, че успешната реализация на приобщаващото образование в България в последните пет години доведе до повишаване на качеството на началното и средното образование, отговори на индивидуалните потребности на учениците, включително и на тези със специални образователни потребности и подпомогна значително процеса на социализация на всички участници в образователно-възпитателния процес.

3. Цели и задачи на изследването

Целите на дисертационния труд са да се анализира влиянието на процеса на приобщаване върху качеството на образованието в България и да се очертаят предизвикателствата, пред които е изправена българската образователната система.

Задачите, свързани с постигането на така поставените цели са следните:

1. Да се проследи развитието на процеса на приобщаващото образование в България, като една от модерните тенденции в образователната политика и практика.
2. Да се анализира нормативната уредба, регламентираща реализирането на приобщаващото образование в България.
3. Да се изследват и анализират ползите от практическата реализация на процеса на приобщаване в българската образователна система.
4. Да се изследват постигнатите резултати в изграждането на приобщаващата образователна среда в българските училища.

5. Да се идентифицират специфичните проблеми и трудности в реализацията на процеса на приобщаване в образованието.
6. Да се очертаят бариерите и предизвикателствата по пътя на реализиране на приобщаващото образование в българската образователна система.

4. Методология

Така поставените цели и задачи определят използваната **методология** – теоретичен подход към изследваното „приобщаващо образование“ в съчетание с проведени собствени емпирични изследвания в периода на обучение по докторската програма, свързани с предизвикателствата пред приобщаващото образование в българската образователна система. Проведените от мен изследователски методи са следните:

1. Контент анализ на нормативни документи и държавни образователни стандарти, определящи условията и реда за осъществяване на дейностите на приобщаващото образование в България.
2. Дълбочинни интервюта с ***30 действащи*** български учители, психолози, ресурсни учители, логопеди в училище. От тях шестнадесет са на постоянен трудов договор в училището, в което работя като психолог, а останалите четиринадесет упражняват професията си в други в области в страната. Направени са качествени проучвания - case study метод в същото училище.
3. Непредставително количествено изследване сред ***150 родители*** на ученици от училището, в което работя и други области в страната – на ученици в „норма“, на ученици със специални образователни потребности, на ученици в риск и на ученици с хронични заболявания.

5. Обект и предмет на изследването

Обект на настоящия дисертационен труд е процесът на приобщаване в българската образователна система.

Предмет на дисертационния труд е влиянието на приобщаващото образование върху качеството на образователния процес, постигнатите резултати и проблемите в приобщаващото образование.

6. Ограничения на анализа

Целите и задачите, които си поставям в настоящия дисертационен труд и произтичащата от тях методология имат своите **ограничения**. Основните изводи за резултатите от процеса на приобщаващото образование и влиянието му върху

качеството на образователния процес в България са направени въз основа на мнението на изследваните **учители и родители.** В търсене на отговорите на поставените цели и задачи, анализът би бил по-задълбочен, ако се изследват ползите, очакваните ефекти, проблемите и предпоставките за успех в приложението на процеса на приобщаване в българското образование през погледа на децата и учениците. Другото ограничение на дисертационния труд е свързано с периода на прилаганите политики за приобщаващото образование в България, който е твърде кратък, за да могат децата и учениците да осмислят, разберат и изразят категорично мнение и отношение по поставения проблем.

7. **Структура на изложението**

Структурата на дисертационния труд състои от три основни части:

В първа глава приобщаващото образование е разгледано като многостранна концепция. Представени са идеите, принципите, целите и дефиницията на приобщаващото образование. Систематизирани са моделите на приобщаващото образование, които са изведени въз основа на теорията на социалния модел. Направен е преглед на приобщаването през перспективата на социалната справедливост, като важна и значима ценност в обществото. Специално внимание е обърнато на ползите от приобщаващото образование, като образователна политика.

Във втората глава са представени актуални, сравнително нови, образователни политики за приобщаване и интеграция и развитието им в българската образователна система. Направен е анализ на действащата нормативната уредба на приобщаващото образование в образователната система в България и трудностите, свързани с практическото ѝ приложение. Разгледан е профилът и ролята на „Приобщаващия учител“, през призмата на държавния образователен стандарт за приобщаващото образование и личностно ориентираното образование.

В третата глава на научния труд, въз основа на дълбочинните интервюта и непредставителното количествено проучване, проведени за целите на научния ми труд, са потърсени и анализирани факторите в процеса на приобщаване, влияещи върху качеството на образователния процес в България, постигнатите резултати в приобщаващата образователна среда, както и проблемите, които продължават да търсят своето решение. Заедно с това (на база case study) са представени работещи добри практики за приобщаване в училище, както на ученици с изявени дарби и талант така и на ученици със специални образователни потребности и в риск.

Направен е анализ на активността и ролята на семейството в образователно-възпитателния процес на децата и учениците, като предпоставка за успешно протичане на процеса на приобщаване и постигане на по-високи образователни резултати.

II. ГЛАВА ПЪРВА

В първа глава на дисертацията са анализирани теоретични разработки, свързани с приобщаващото образование. Образованието е разгледано като фундаментално човешко право, основано на главния принцип на приобщаването – уважение към всеки индивид. Разглежда се значението на дефиницията „приобщаващо образование“, използвана в дисертационния труд и разликата между интегриране и приобщаване. Концепцията за приобщаващото образование е една от водещите идеи в областта на образованието в световен и национален план. През последните двадесет години в международните и националните образователни политики в държавните образователни стандарти и нормативни актове са заложени и се използват термини – понятия, които по своето съдържание в голяма степен се припокриват. Терминът „приобщаващо образование“ е едно от съвременните понятия в системата на образованието в света. Приобщаването на всички деца/ученици в образованието е огромно предизвикателство, което наложи законодателни и практически промени в цялата образователна система.

В превод от английски език думата – **„inclusion”** означава **приобщаване**, участие на всеки човек в общите дела, независимо от неговия или нейния пол, увреждане, раса, етническа принадлежност, религия, възраст, сексуална ориентация“[6]. ***Приобщаващо образование*** (от ***англ. Inclusive Education*** — включващо образование) е процес, който предвижда приемане на индивидуалността на всяко дете/ученик, „означава, че всички ученици в едно училище, независимо от техните силни или слаби страни в която и да било област, стават част от училищната общност. За разлика от интегрираното образование, където акцентът е върху физическия достъп и посещаемостта на училището от страна на деца със специални образователни възможности и очакванията детето да се промени, за да отговори на

[6] Младенов, Т. Принципи на приобщаването. Да учим по европейски: сборник статии за учители и родители или какво можем да научим за приобщаването от британския опит. Център за приобщаващо образование, 2012, с. 7.

общообразователните изисквания, при приобщаващото образование училището като система е готово да се промени, за да отговори на нуждите на всяко дете“[7].

Приобщаващото образование (фр. ***Inclusif*** – включително, лат. ***Include*** – аз заключавам, включвам) е процес на развитие на общото образование, който предполага наличието на образование за всички, по отношение на адаптирането към различните нужди на всички деца, фокусирано върху системата, гъвкава, устойчива и приобщаваща всички деца и ученици.

За ефективното функциониране на приобщаващото образование е необходим мултидисциплинарен подход и системи за подкрепа, съобразени с потребностите на всяко отделно дете/ученик и с критериите за изисквания от децата/учениците. Тази отговорност в управлението е на Министерството на образованието и всички свързани институции на национално ниво при прилагането на приобщаващото образование.

Приобщаващите образователни институции – училища и детски градини са от ключово значение. Тяхната „мисия“ е организирания учебен процес да бъде справедлив и приобщаващ, успешен за всички деца, независимо от техните индивидуални характеристики. Да следват политиката за недопускане на неравенствата и приемане на различията. Да изграждат положителна среда в училището, която да отговаря на нуждите и потребностите на всяко дете. Да осигуряват образование „за всички“ и да подобряват ефективността на цялата образователна система.

Анализирани са международните инструменти и норми, свързани с правото на образование и основани на подхода на правата на човека. Акцентира се на основните фактори и ценности в образованието. Социалната справедливост, като една от най-важните и значими ценности в обществото. На 26 ноември, 2007 г. на Общото събрание на ООН, датата 20 февруари се провъзгласява за Световен ден на социалната справедливост, който се отбелязва ежегодно от 2009 г. насам. За Организацията на обединените нации „стремежът към социална справедливост за всички е в основата на нашата глобална мисия за насърчаване на развитието и зачитане на човешкото достойнство“[8]. На Международна конференция на труда на ООН на 10 юни 2008 г. Международната организация на труда (МОТ) прие Декларацията за социална

[7] Бут, Т, Айнскоу, М, Индекс за приобщаване – ръководство за управление на приобщаващите процеси в училище. Да подобрим ученето и участието в училищата. с. 3, https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index%20Bulgarian.pdf

[8] Всемирный день социальной справедливости 20 февраля, ООН, https://www.un.org/ru/observances/social-justice-day, последно посещение 29.10.2021 г.

справедливост и справедлива глобализация. Тази декларация отразява принципите и политиките на МОТ и ангажираността на ООН към социалната справедливост. В Декларацията се подчертава, че чрез социална защита, заетост, социален диалог и основни принципи и права на работното място се гарантира постигането на по-широки и справедливи резултати за всички.

Училищните политики са отражение на обществените ценности и предизвикателствата, пред приобщаващото образование, са вградени в социалните, политическите, икономическите и идеологическите структури. Промяната на училищата изисква разпознаване на начините, като инструмент за промяна както и промяна в мисленето и политиките в образователната, икономическата и социалната сфери. Необходимо е да се обърне внимание на областите, нуждаещи се от повече внимание, и да се посочат ясно местата, които са от съществено значение за успеха на приобщаването. Училищният климат и жестокостта на някои деца, съдържанието на изучаваните учебни програми и пригодността им в живота на децата, готовността на учителите и необходимостта от оказване на подкрепа, са част от нещата, които ограничават социалната справедливост.

Емил Дюркем счита, че „за да може детето да се приобщи към обществото, то трябва да почувства в това общество нещо реално, живо, могъщо, което властва над индивида, но на което същевременно индивидът дава най-доброто от себе си“[9]. Изграждането на положително отношение на обществото към децата и учениците с увреждания и с различни характеристики на психическото и физическото здраве, което да е в съответствие с правата на хората с увреждания, заложени в Конвенцията на ООН, поражда необходимост от разработване и прилагане на национални политики за създаване на условия на взаимодействие на деца с нормално развитие и техни връстници с нарушения в развитието и/или различия в потребностите, и пълноправното им участие в образователния процес.

Очертани са ползите от приобщаващото образование, за изграждане на по-справедливо общество и гарантиране на правото на образование за всички учащи, независимо от техните индивидуални характеристики или трудности (ЮНЕСКО: 2007), а именно:

1. Премахването на бариерите в образователната система и в системата за осъществяване на подкрепа за учениците със специални образователни

[9] Дюркем, Ем. Да мислим възпитанието, София, 2006, изд. Сонм, с. 228.

потребности, учениците в риск, учениците с хронични заболявания и учениците с изявени дарби.

2. Възможност за родителите да вземат по-активно участие в образователния процес.
3. Възможност за установяване на приятелски отношения между учениците със специални образователни потребности и техни връстници в училище и извън него.
4. Създаване на приобщаващи класни стаи с атмосфера на спокойствие и приемане на различията на другите хора.
5. Възможност учениците със специални образователни потребности да се социализират в обществото, да развият силните си страни и таланти и да получат възможност за последващо обучение в професионални училища и висши учебни заведения.
6. Обучение за учениците със специални образователни потребности, учениците в риск, учениците с хронични заболявания и учениците с изявени дарби в индивидуална или комбинирана форма на обучение по индивидуални учебни планове с адаптирани индивидуални учебни програми, форми и методи на обучение както и специални образователни ресурси.
7. Архитектурното преустройство на материалните бази на образователните институции, подходящо за нуждите на ученици с физически увреждания.
8. Предоставянето на психолого-педагогическо консултиране, логопедична помощ и допълнителна подкрепа чрез ресурсно подпомагане.

Разгледани са модели на приобщаване, които в съответствие с принципите и идеите на приобщаващото образование, наложиха промени в традиционния модел на образованието в България и по света, и в създаването на образователна среда, за съвместно обучение на деца/ученици в риск, със специални потребности и нарушения с изявени дарби и всички деца и ученици в норма.

„**Екосистемен модел** взима под внимание сложните и динамични влияния върху децата, произтичащи от техните взаимодействия и взаимовръзки с всички обкръжаващи ги системи в училището/дома, общността, региона и страната – наречени микро-, мезо-, екзо- и макросистеми – в които те функционират

и растат (Бронфенбренер и Морис, 2006 г.)“[10]. Четирите системи са взаимосвързани. Според този модел „има редица движещи сили (рискове и защитни фактори) в живота на всеки учащ и външни движещи сили, върху които създателите на политики и образователните специалисти могат да повлияят“[11].

Целта на ***Модела "Едно училище за всички"*** е изграждане на приобщаваща и подкрепяща училищна среда чрез екипна работа и управление на училищните ресурси и процеси. Подхода, който е заложен в модела „Едно училище за всички“ предоставя възможност на училището само да анализира училищната система, да направи необходимия анализ, самооценка на средата, да определи приоритетните си области и съответните необходими промени, за постигане на приобщаваща училищна среда. Прилагането на модела се ръководи от лидерски екип, съставен от директора, заместник-директора и ядро от педагогическия персонал. Работата на училищния екип се съсредоточава върху всички или върху част от следните ключови области на развитие на училището – Училищно управление; Педагогически практики; Детска закрила; Партньорство с родителите“[12]. Моделът отразява живота и дейността в едно училище и взаимодействието между четирите области.

При двата модела най-важният фактор е осигуряване на висококачествено образование и изграждане на система, която да отговори на потребностите на всяко дете/ученик.

Различните модели на приобщаване в света, показват, че е невъзможно да се създаде един универсален модел за образователна интеграция и приобщаване в образователния процес. Концепцията за приобщаващото образование си има своите залегнали принципи, но във всяка държава тя се прилага по свой собствен начин, който е съобразен с традициите, националната култура, манталитета, образователната система и социално-икономическото състояние на обществото.

III. ГЛАВА ВТОРА

Във втората глава на дисертационния труд е направен по-задълбочен анализ на актуалните политики за образователна интеграция и приобщаване в България и предпоставките за приобщаване. В началото на 21 век в България понятието

[10] Приобщаващо образование в ранна детска възраст. Нови идеи и инструменти. Заключителен обобщаващ доклад. https://www.european-agency.org/sites/default/files/iece-summary-bg_1.pdf, с. 7.
[11] Предотвратяване на неуспех в училище. Заключителен обобщен доклад https://www.european-agency.org/sites/default/files/PSF_Final_Summary_Report_BG.pdf, с. 7.
[12] Модел "Едно училище за всички.
https://priobshti.se/category/priobshtavashto-obrazovanie/model-edno-uchilishte-za-vsichki

интегрирано обучение се прилагаше по отношение на децата и учениците със специални образователни потребности и включването им в масовите училища. Понятието ***„интегрирано образование“*** в българската образователна система най-често е свързано и се прилага при интегрирането на учебното съдържание на няколко учебни предмета и може да бъде проследено през последните три десетилетия. Процесът на „***Образователната интеграция***“ е свързан с интегрирането на деца и ученици от етническите малцинства и за първи път се дава като определение в Стратегията за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства (2015 – 2020 г.). Като проблематика образователната интеграция в България се изпълнява и развива в българското образование чрез регламентираните принципи в Стратегията за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства (2015 – 2020 г.) и е съпроводена с План за действие по изпълнението ѝ. О**бразователна интеграция** според стратегията е „институционален процес, при който образователни субекти, носители на етнокултурни специфики, си взаимодействат в единна образователна среда, като в процеса на обучение и възпитание формират интеркултурни компетентности и споделени граждански ценности, запазвайки своята етнокултурна идентичност и получавайки равни възможности за социална реализация“[13].

Очертава се значимостта на развиващата се приобщаващата образователна среда като ключов аспект в различните сфери от обществения живот – социалната, здравната, образователната, икономическата и други. Приобщаваща образователна среда е образователна среда, която предоставя равни възможности за ефективно саморазвитие на всички участници в образователния процес. Приобщаващата образователна среда е съвкупност от методи, инструменти за съвместно учене и условия за образование и развитие на ученици, при които са взети под внимание техните нужди, потребности и възможности. Тя е от съществено значение от гледна точка на социалното равенство. Създаването на приобщаваща образователна среда налага разработване на адаптирани образователни програми, преобразуване на училищната инфраструктура и обезпечаване на специално материално-техническо оборудване. Изграждане на междуличностни отношения с всяко дете или ученик от учителя, специалиста, персонала от образователната институция. Включването на

[13] Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства (2015 – 2020), https://mon.bg/upload/6532/Strategy_obrazovatelna_integracia_2015.pdf, с. 5.

децата и учениците в групови дейности на класа и училището. Насърчаване и формиране на уважително отношение у децата/учениците към различията сред връстници и съученици. Формиране на умения за разрешаване на конфликтни ситуации, оказване на помощ и подкрепа. Поощряване на взаимодействие в игрите между връстници и съученици, изграждане на положителни модели на поведение за пример и персонализирана подкрепа при необходимост. Образователни институции, които признават уникалността на всеки – ученик и учител и ги подкрепят, повишават съществено ефективността на обучението, осъзнават индивидуалността на всеки, формират у учениците чувство на емпатия, отзивчивост и състрадание.

Важен етап в развитието на образователната система в България е настъпването на предпоставки за развитие на приобщаващото образование. Основатели на първите концепции за съвместното образование на хора с увреждания са философи, педагози и възпитатели. Стойността на тези концепции се проявява през XX век и се намира в основата на приобщаващото образование, за хората с увреждания, които дълги години не са имали това право. Различните модели на приобщаване в света, показаха, че е невъзможно да се създаде един универсален модел за образователна интеграция и приобщаване в образователния процес. Концепцията за приобщаващото образование си има своите залегнали принципи, но във всяка държава тя се прилага по свой собствен начин, който е съобразен с традициите, националната култура, манталитета, образователната система и социално – икономическото състояние на обществото.

Един от основоположниците на хуманната педагогика, философ, педагог и автор на „Великата дидактика“ Ян Коменски (1592 – 1670), излага важна теза в своите научни трудове относно образованието и възпитанието на децата с увреждания. Той предлагаше съвместно обучение на деца и ученици с увреждания съвместно с други деца и ученици, които да окажат помощ и подкрепа на своите приятели и съученици. „Предлаганото смесване аз разбирам не толкова по отношение на мястото на обучение, а в много по-голяма степен по отношение оказване на помощ: когото учителят признава за по-способен, към него присъединява двама или трима изоставащи за обучение; на този, който е с добър характер, той поверява за наблюдение и ръководство ученици с най-лошия нрав. По този начин ще се полагат прекрасни грижи и за едните и за другите; при това, разбира се, учителят трябва да

следи и да се увери, че всичко е направено разумно“[14]. Коменски въвежда концепцията за съвместното обучение на всички категории деца, която отчита потребностите на всеки и е в основата на концепцията за приобщаващото образование. Я. Коменски отстояваше убеждението си, че „и тъпите и надарените имат нужда от образование, защото ако активният ум не е зает с нещо полезно ще се занимава с безполезни неща, което може да е пагубно и унищожително“[15]. Съвместното обучение и възпитание на децата и учениците с увреждания с децата и учениците в норма изискваше да се разработват специални методи и подходи за обучение на незрящи, глухи и умствено изостанали деца и ученици.

Известният швейцарски педагог Йохан Песталоци (1746 – 1827) отива по-надалеч от Каменски и призовава да се адаптират образователната институция, образователните програми, учителите и тяхното отношение, към нуждите на здравите деца и нуждите на децата със специални образователни потребности. Тази идея е актуална и в съвременното образование, т. к. универсалните методи и подходи не винаги съответстват на нуждите и потребностите на децата и учениците с нарушения в развитието.

Световният доклад по мониторинга на образованието на ООН за 2020 година сочи, че „светът се е ангажирал с приобщаващото образование не случайно, а защото то е в основата на качествена образователна система, която позволява на всяко дете, млад човек и възрастен да учи и да реализира своя потенциал“[16]. В доклада се препоръчва разширяване на разбирането на приобщаването и „да се подходи към разнообразието на учениците не като проблем, а като възможност. Включването не може да бъде постигнато, ако се разглежда като тежест или ако хората вярват, че нивото на способностите на учениците е фиксирано веднъж завинаги. Образователните системи трябва да отговарят на нуждите на всички учащи се“[17].

Направен е задълбочен анализ на образователната нормативната уредба и въведения модел на приобщаване в България през последните пет години. В образователната система в България се поставя фокуса „обучението, подготовката и възпитанието на децата и младите хора да се осъществяват в рамките на единна

[14] Коменский, Я. Локк, Д. Руссо, Ж. – Ж. Пестелоцци, И. Педагогическое наследие, Москва, Изд. „Педагогика“, 1987, с. 43.
[15] Пак там, с. 19.
[16] Инклюзивность и образование: для всех означает для всех. Резюме всемирного доклада по мониторингу образования 2020, с. 24, https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/200213rus_0.pdf
[17] Пак там.

културно-образователна среда, която създава гаранции за защита и развитие на отделните култури и традиции в рамките на обща образователна политика. Детската градина и училището прилагат принципите на приобщаващото образование, като отчитат индивидуалните различия в образователните потребности на всяко дете и ученик и се адаптират към тях, за да приобщят всички деца и ученици в обучението, културата и общността си“[18]. Чрез новата нормативна уредба за първи път на законодателно ниво се въвежда приобщаващото образование, което през последните десетилетия е значимо иновативно въведение в областта на средното образование в България и регламентира идеята всички деца/ученици да имат право и достъп до образователните институции – детските градини и училищата. Структурата на нормативната уредба на приобщаващото образование – Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО) и Наредбата за приобщаващото образование се основават на необходимостта от подобряване на качеството на обучение и възпитание. Новата нормативна уредба предлага една по-свободна рамка, в която всички процедури и правила не са разписани много детайлно. Това позволява на работещите в системата да прилагат ефективни решения на възникващите казуси и предизвикателства. Законът признава образованието като национален приоритет и гарантира равен достъп до качествено образование на всяко дете и всеки ученик. От влизането му в сила, през 2016 година, многократно са правени изменения и допълнения, които да улеснят прилагането му.

Съгласно нормативната уредба образованието в България е достъпно и безплатно за всеки, а вече и задължително от четири години до навършване на шестнадесет годишна възраст. Въвеждането на задължително предучилищно образование гарантира обхващането на всяко дете и всеки ученик в задължителна образователна възраст, но на практика има общини в които местата в детските градини са недостатъчни. От държавния бюджет се осигуряват средства за строителство на необходимите сгради, за да се увеличи обхващането и предотврати ранното отпадане от образователната система на децата и учениците.

Увеличената училищната автономност, регламентирана в ЗПУО, позволява участието на родителите в училищните политики и управлението на образователните институции, чрез Обществените съвети.

[18] Концепция за основните принципи и иновативните моменти в проекта на нов Закон за предучилищното и училищното образование, с. 16, https://www.capital.bg/getatt.php?filename=o_1063817.pdf

Формите на обучение, предвидени в нормативната уредба, позволяват на учениците и техните родители да изберат най-подходящата и съответстваща на индивидуалните потребности на всеки ученик. Това е особено важно за учениците със специални образователни потребности, с изявени дарби, в риск и с хронични заболявания. Една от последните важни промени, направени в ЗПУО, е въвеждането на обучението от разстояние в електронна среда, което да се прилага при извънредни обстоятелства и да не възпрепятства протичането на образователния процес.

Очакваните резултати от разработване и прилагане на нова нормативна уредба в образователната политика са:

- „гарантиране на достъпа до образование и намаляване на броя на необхванатите и отпаднали ученици;
- осигуряване на подкрепа на личностното и индивидуално развитие на всяко дете и ученик;
- въвеждането на нова образователна структура;
- повишаване качеството на образованието;
- осигуряване на граждански контрол върху управлението на детските градини и училищата;
- външно инспектиране на образователните институции;
- изградена система за квалификация и кариерно развитие на педагогическите специалисти;
- осигуряване на справедлив и гъвкав финансов модел“[19].

Прилагането на приобщаващ подход в образованието, разработване и включване на иновативни методи и технологии, ефективното взаимодействие на всички участници в образователния процес могат да гарантират постигането на основната цел на приобщаването – постигане на хармония в отношенията между всички участници, преодоляване на обучителните затруднения при учащите се, преодоляване на педагогическите трудности при преподаване и подкрепа в личностното израстване и разкриване на ресурсите на всяко дете, като отделна личност в обществото. Създаване на образователна среда за деца и ученици с различни стартови възможности; разработване на система за психолого-педагогическа подкрепа за всички нуждаещи се в образователното пространство – ученици, учители

[19] Мотиви към Закона за предучилищното и училищното образование, с. 7, https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=517

и родители; повишаване и надграждане компетентностите на учителите, педагогическите специалисти и другите участници в образователния процес в областта на приобщаващото образование; повишаване информираността на родителите и формиране на толерантно отношение към хората с увреждания в българското общество са част от дейностите, реализирани за целите на приобщаващото образование и усъвършенстване на образователната система.

Политиката за приобщаващото образование в България е разписана много добре в нормативната уредба, но практическото ѝ приложение ще е по-успешно, когато всички страни в образователния процес имат необходимите знания, умения, мотивация и ефективни инструменти за постигане на целите на приобщаването.

В изложеното описание на дейностите в приобщаващия процес са очертани новите социални и професионални роли, като водещото в приобщаването е отведено на компетентните педагогически специалисти. Направен е литературен обзор на образователно-възпитателния процес и очакваните ефекти от процесите на интеграция и приобщаващото образование.

Успешното реализиране на приобщаващото образование е зависимо от всички участници в образователния процес. Педагозите са натоварени с най-голямата отговорност и ролята им е определяща. Анализът на профила на приобщаващия учител през призмата на държавния образователен стандарт показа, че учители, които смятат, че приобщаването е тяхно задължение са по-ефективни учители. **Приобщаващият учител** приема различията при учениците и ги използва като полезни ресурси в развитието им. Той трябва да разбира, че за приобщаването на всеки ученик към класната стая е необходим индивидуален подход; оказване на обща и допълнителна подкрепа за личностно развитие, в зависимост от нуждите и потребностите; осъществяване на ефективна комуникация с членовете на Екипа за подкрепа за личностно развитие и взаимодействие с родителите/настойниците на ученика, като равностойни партньори в приобщаващия образователен процес. За да бъдат по-ефективни в работата си и да помагат на учениците си е необходимо учителите да умеят да модифицират учебното съдържание, което преподават, да създават и използват нови образователни подходи, стратегии и технологии и да прилагат персонализиран подход. Както не веднъж вече беше написано дотук, независимо дали децата и учениците са еднакви или различни, приобщаващото образование е възможност те да учат, да знаят и да могат всички заедно. Искреното желание на учителите, компромиси, компетентен професионален подход водят до

постигане на желаните резултати и оставят дълбоки белези в съзнанието и живота на всяко дете и всеки ученик в положителен аспект.

Една от основните цели в българската образователна система е повишаването на компетентностите, успеха и образователните резултати в развитието на всеки ученик и всяко дете, а изпълнението на тази задача е поверено на **„приобщаващите учители“.**

Прилагането и спазването на принципите за приобщаващото образование, създаване на благоприятни условия за индивидуален подход, сътрудничество между участниците и екипна работа, формиране на толерантно и приобщаващо общество, в което всяко дете да може равностойно да упражни правото си да получи качествено образование – са най-важните и очаквани ефекти от процеса на приобщаване в българската образователна система.

IV. ГЛАВА ТРЕТА

В трета глава е представен емпиричният анализ на процеса на приобщаване в българската образователна система и влиянието му върху качеството на началното и средното образование. Проследено е развитието на приобщаващото образование като образователна политика. Анализирани са ползите от практическата реализация на процеса на приобщаване в българското образование. Проучени са постигнатите резултати в изграждането на приобщаваща образователна среда в българските училища и са идентифицирани трудностите и специфичните проблеми.

Анализът на ефективността на процеса на приобщаване е направен въз основа на 30 дълбочинни интервюта с учители, психолози, ресурсни учители и логопеди от областите Благоевград и Пазарджик. Мненията на интервюираните учители и педагогически специалисти са различни и зависими от педагогическия им опит и професионалната подготовка и квалификация. Общата извадка на интервюираните е 30 – жени 26, мъже 4. От тях 21 са учители (начален етап, по учебен предмет, в занималня); трима психолози, трима педагогически съветници, двама ресурсни учители и един логопед. Средната възраст на изследваните педагози е 48 години, като най-младият е на 23 години, а най-възрастният е на 61 години.

Интервюираните учители и специалисти отчитат много добри резултати в училището в което работят. А именно: *„адаптирането на учениците с различия към нормална учебна среда; подобряване на комуникативните умения на децата с различия; откриване на индивидуални способности и творчески умения на учениците*

с различия, насърчаване и разгръщане на потенциала за личностно развитие; родителите получават компетентни насоки относно по-нататъшното развитие на детето и възможностите му за реализация; достъп до мероприятия, състезания, конкурси, подпомагащи развитието на учениците с различия; развиване на позитивни качества при останалите ученици“. Отчитат като ползи *„съвместна работа на екипа за подкрепа за личностно развитие; споделяне на добри практики при изграждането на приобщаваща среда; взаимодействие с родителите в процеса на обучаването и развитието на детето; осъществяване на подкрепа при затруднения в усвояване на учебния материал; оказване на психологическа подкрепа при проява на индивидуални емоционални състояния; непрекъснато проследяване и информиране на родителите за индивидуалния напредък на детето“*. Отбелязват, че *„с премахване на сегрегацията, по отношение на малцинствата и хората с увреждания децата се учат да приемат различните, да се грижат за тях и да не ги отхвърлят. У учениците се възпитава култура на взаимно уважение, като подготвя децата да бъдат уважителни, но и любопитни към различията между хората“*. Ползите се отчитат като цяло в училищната общност. Според един от интервюираните психолози *„на практика един от най-значимите и важни успехи в училищната политиката на приобщаващото образование е започналия процес на формиране у една голяма част от ученическата общност на толерантно, подкрепящо, разбиращо и приемащо отношение към различията, към децата и учениците с физически и интелектуални увреждания; недопускане на дискриминация по пол, раса, религия и др., което всъщност постулира един от принципите на приобщаващото образование“*. Счита, че е *„рано още да се говори за цялостно приемане и не могат да се планират срокове, защото отношението се формира от културата и ценностната система на всяка личност“*. Повечето от учителите и другите педагогически специалисти отчитат ползите и резултатите основно по отношение на децата и учениците със СОП, малцинствените групи и с други различия.

Важно е да се отбележи, че повечето от интервюираните учители и педагогически специалисти смятат, че *„приобщаващото образование подготвя децата за живот в общество, да зачитат и да ценят различията“*. Отчитат положителни резултати от въвеждането на процеса на приобщаване, ефекта от индивидуалния подход към всяко дете и всеки ученик в съответствие с индивидуалните му потребности и нужди, ефективната екипна работа на учителите и специалистите в образователните институции, зачитането на различията от

обществото, възможността на всички деца и ученици да имат възможност да се подготвят за живот в общество – приемащо и ценящо различията, проявяващо толерантност и търпение към индивидуалността на всяка личност. Важно е да се подчертае, че административна натовареност и притесненията относно методическата неготовност и невъзможност за справяне в отделни ситуации, води до забавяне на процеса на приобщаване в отделни ситуации, но изразени желание, готовност и надежда за развитие в тази посока, чрез включване в различни национални програми и проектни дейности и споделяне на добри практики с партньорски училища в България и страни от Европейския съюз.

Един от основните изводи, направен въз основа на проведените дълбочинни интервюта е, че интервюираните учители и другите педагогически специалисти проявяват ангажираност към проблемите в процеса на приобщаване, полагат усилия и търсят методи за справяне с тях.

С цел разширяване и задълбочаване на анализа, свързан с резултатите на приобщаващото образование и ефективността от приобщаване в образователната система в периода юли – септември, 2021 година е проведено непредставително количествено проучване сред родители на български ученици (обемът на извадката е 150 души). Проведеното изследване, сред 150 родители на деца и ученици от училища и детски градини в България, отразява нивото на информираност и участието на семейството в образователния процес на детето. Съотношението на изследваните жени – 132 (88%) и мъже – 18 (12%) отразява много високия дял на жените, изразили желание да участват в изследването. Според голяма част от респондентите (над 50%) приобщаващото образование е насочено към децата и учениците със специални образователни потребности, децата и учениците с увреждания, с хронични заболявания и в неравностойно положение и осигуряването на ефективна среда, за повишаване на качеството на образованието именно на изброените групи деца и ученици. Някои родители, с които е проведен разговор след попълването на анкетната карта, споделиха, че не са достатъчно информирани по темата за приобщаването и се е наложило първо да се запознаят и информират, след което да довършат попълването. В по-голяма степен и по-задълбочени познания за процеса на приобщаването в българското образование имат родителите на децата със специални образователни потребности, на които се предоставя допълнителна подкрепа в детската градина и/или училището от екип от специалисти за подкрепа на личностното им развитие. Те говорят и споделят по-уверено мнението си и личните наблюдения от приобщаването,

т. к. редовно участват в екипните срещи, провеждани в детските градини и училищата, на които се обсъждат целите и задачите, заложени в плана за подкрепа на всяко дете и всеки ученик на допълнителна подкрепа и в индивидуалните учебни планове и програми, и се проследява напредъка и динамиката в развитието им. Интересни са получените резултати на един от важните въпроси от анкетната карта: ***„Моля посочете приемливо ли е обучението на детето Ви с деца/ученици със СОП, с хронично заболяване, с изявени дарби и в риск?“.*** Съвместното обучение с ***деца/ученици със СОП*** „категорично“ приемат 44%, а 41% са „по-склонни“ да приемат. Относно приемането на ***деца/ученици с хронично заболяване*** ситуацията е малко по-различна. „Категорично“ приемат 60%, а около една трета от респондентите (36%) „по-скоро“ са склонни да приемат. Логично най-висок е процентът на приемливост на съвместното обучение на децата им със съученици и връстници ***с изявени дарби*** – „категорични“ са 75% и „по-скоро да“ 21% от анкетираните родители. Обучението съвместно с децата ***в риск*** приемат 45% от респондентите, а 39% от тях са по-скоро склонни да приемат такова. Сравнително високият процент на приемане и склонност към приемане, показва, че процеса на приобщаване, макар и труден и бавен води до постигане на глобалните цели в образованието, а именно правото на образование за всички.

Представена е училищнта политика за приобщаване на всеки ученик, в Седмо средно училище „Кузман Шапкарев“ – Благоевград, като най-голямо средно училище в Община Благоевград. Със своята институционална политика Седмо училище е пример за успешно изграждане на приобщаваща образователна среда, успешна образователна интеграция на ученици от етническите малцинства и приобщаване на всички ученици в норма, в съответствие с нуждите им както и учениците от всички уязвими групи, съобразно индивидуалните им потребности и възможности. През годините в училището се обучават и приобщават ученици със специални образователни потребности, като всяка година броят им се променя. Едни завършват седми клас и продължават обучението си в професионални гимназии, други завършват 12. клас и намират своето място в обществото, на трети пък се прекратява предоставянето на допълнителна подкрепа, чрез ресурсно подпомагане, поради отчитане на динамика в развитието им и постигане на изискванията, заложени в държавните образователни стандарти. Училището е водещо в областта и страната по разработени и реализирани проекти – национални и международни; по участия в Национални и образователни програми; по ежегодно организиране и провеждане на

Национални и Регионални състезания и фестивали, за ученици от училището и от други училища от страната и училища партньори от чужбина (Република Северна Македония). Успешно се осъществява образователната интеграция на ученици от етническите малцинства – роми, българо-мохамедани, руснаци, украинци, китайци, и други етноси. Като част от обща подкрепа в Седмо СУ се осигурява допълнително обучение по български език и литература, съгласно реда и условията за предоставяне на обща подкрепа (Глава II) в Наредбата за приобщаващото образование, за които българският език не е майчин. Добрите образователни резултати и успешното приобщаване на всички ученици в училището се дължи на ефективното сътрудничество между учениците, учителите, родителите, ръководството на училището и партньорските институции, участници в образователно-възпитателния процес.

Мнението на автора относно процеса на приобщаване в България е, че българската образователна система става все по-отворена и се променя, следвайки изискванията на световната общност за равен достъп за всички деца до образованието.

V. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Николай Чернишевски е написал „не е необходимо да доказваме, че образованието е най-великото благо за човека. Без образование хората са груби, бедни и нещастни“ Според Е. Тодорова „образованието подготвя хората за другите институции, социализира хората, учи ги да бъдат членове на обществото и да познават общочовешките характеристики.“[20]. Постигането на социално взаимодействие и социално приобщаване изисква сътрудничество и комуникация между хора с различни индивидуални нужди и възможности. Процесът на приобщаването в съвременната образователна система е много напрегнат и динамичен. Премахването на дискриминационните практики и негативната стигма към хората с увреждания и осигуряване на равни възможности за достъп до образование е глобалната цел в приобщаващото образование.

Образователната система претърпя глобални промени, които я изправиха пред много сериозни предизвикателства. В края на XX век Ан. Гидънс отбелязва, че „образованието и училището може би ще се променят значително под влияние на информационната технология – компютри и мултимедия. Възможно е значението на

[20] Тодорова, Е. Поглед към социология на модерното общество. София, УИ „Стопанство“, 2010, с. 119.

самото училище да намалее, тъй като учениците ще могат да учат в домашна обстановка чрез компютърна връзка“[21]. Глобалните събития, породени от пандемията от COVID – 19 наложиха преминаването от традиционното присъствено обучение към алтернативно такова – обучение от разстояние в електронна среда (ОРЕС). Различните образователни институции имаха нееднаква степен на готовност за справяне с този нов, непознат и много отговорен начин на обучение и преподаване. Поддържането на положителен психоклимат, овладяването на ситуациите на стрес и напрежение, беше една от приоритетните задачи на педагогическите колективи и екипите за подкрепа за личностно развитие на учениците, за да могат те да се справят и да постигнат максимално желаните резултати. Този начин на обучение позволи на родителите да наблюдават отблизо учебните занятия на своите деца и да преосмислят отношението и нагласите си към образованието и работата на учителите.

В породилата се ситуация още по-силен акцент е поставен върху реализирането на целите на приобщаващото образование. Според теориите на ярките личности в областта на психологията и педагогиката „личността на децата се формира под влияние на техните семейства, на обществото, социално-икономическото положение, обучението и културата. Тяхното възприемане на света се различава по-специално от убежденията и знанията на възрастните и другите деца от тяхното обкръжение. Децата всеки ден се учат едно от друго“ [22].

Резултатите от дълбочинните интервюта с учители и педагогически специалисти и непредставителното количествено проучване сред родителите на учениците дават възможност да се проследи развитието на приобщаващото образование в българската образователна система, да се направи анализ на постигнатите резултати и предизвикателствата при прилагането му. Разбирането на дефиницията на приобщаващото образование не е достатъчно, за да отговорим на нуждите и потребностите на децата и учениците с различия в индивидуалните възможности и нарушения в развитието.

Значителна част от интервюираните педагогическите специалисти и анкетираните родители разбират същността и споделят философията и идеологията на приобщаването, но оценката им относно влиянието върху качеството на образованието и социализацията на децата и учениците в образователно-

[21] Гидънс, А. Социология. ИК „Прозорец“, София, 2003, с. 435.
[22] Аникеева, Н. Най-важното за възпитанието. София, Асеневци трейд ЕООД, 2017, с. 61.

възпитателния процес е различна. Участниците в проучването изразиха мнението си относно:

- приложимостта и ефективността на процеса на приобщаване в българското образование;
- резултатите и ползите от приобщаването;
- предизвикателствата пред участниците в процеса;
- резултатите от приобщаването в рамките на обучението в ОРЕС;
- наличието на подкрепяща образователна среда в образователните институции;
- влиянието от съвместното обучение на всички деца и ученици, независимо от мултикултурните и интелектуалните различия, и физически увреждания;
- необходимите промени в политиките за приобщаване;
- предложения и препоръки свързани с повишаване на качеството на образованието и постигане на целите на приобщаването.

Личността на учителя, с професионалната си компетентност и моралната стабилност, е една от ключовите фигури в приобщаващото образование. Приобщаващият учител, в партньорство и сътрудничество с другите участници в процеса, изгражда подкрепящата и достъпната образователна среда, проявява толерантност, милосърдие търпение и уважение към различията на личността, хуманност и отговорност за интелектуалното, физическото и емоционалното развитие на всичките деца и ученици, които обучава и възпитава.

Родителската общност е хетерогенна по състав, при изразяване на позиции, относно приемането на приобщаващото образование. Участието и сътрудничеството на родителите в съвместните дейности с учителите и педагогическите специалисти е важно, както за изграждането и формирането на приобщаващите ценностни ориентации, така и за подкрепа на децата им при социализацията в групата, класа, институцията и обществото.

Взаимодействието при съвместното обучение на всички деца и ученици – в норма и с различия и/или увреждане, има своята възпитателна и социализираща стойност, за създаване на приобщаваща култура в училището, където всяко дете и всеки ученик се чувства ценен.

За осигуряване на качествено приобщаващо образование и формиране на приобщаваща култура в обществото е важно образователните системи да обединят

усилията си, за да достигнат до всеки нуждаещ се и желаещ да се образова, като приемат разнообразните характеристики на нуждите и потребностите на всяка човешка личност.

VI. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОД

ПЪРВА ГЛАВА

ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ КАТО МНОГОСТРАННА КОНЦЕПЦИЯ

1. Идеята за приобщаването в образованието
2. Дефиниране на приобщаващото образование
3. Приобщаването през перспективата на социалната справедливост
4. Принципи и цели на приобщаващото образование
5. Ползи от приобщаващото образование
6. Модели на приобщаващо образование
7. Приобщаващото образование като завършена образователна политика

ВТОРА ГЛАВА

ИНТЕГРАЦИЯ И ПРИОБЩАВАНЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

1. Актуални политики за образователна интеграция
2. Развитие на приобщаваща образователна среда
3. Предпоставки за приобщаване в образованието
4. Нормативна уредба на приобщаващото образование
5. Профил на приобщаващите учители през призмата на държавния образователен стандарт
6. Възможности за приложение на личностно ориентирано образование
7. Очаквани ефекти от процесите на интеграция и приобщаване в образованието

ТРЕТА ГЛАВА

ПРИЛОЖЕНИЕ И ОЦЕНКА НА ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ

1. Постигнати резултати в изграждането на приобщаваща образователна среда
2. Сътрудничество между участниците в процеса на приобщаващото образование в условия на обучение от разстояние в електронна среда (ОРЕС)
3. Семейството в контекста на приобщаващото училищно образование
4. Добри практики за приобщаване в Седмо СУ „Кузман Шапкарев“ – Благоевград
5. Приобщаващото образование през погледа на учителите и други участници в образователния процес
6. Проблеми на приобщаващото образование

7. Фактори и предпоставки за успех на приобщаващото образование

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

ЛИТЕРАТУРА

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ПРИЛОЖЕНИЕ №1 ХАРТА В ПОДКРЕПА НА ПРИОБЩАВАНЕТО

ПРИЛОЖЕНИЕ №2 ВЪПРОСИ ЗА ДЪЛБОЧИННО ИНТЕРВЮ УЧИТЕЛИ

ПРИЛОЖЕНИЕ № 3 АНКЕТНА КАРТА ЗА РОДИТЕЛИ

ПРИЛОЖЕНИЕ № 4 ОТГОВОРИ НА ВЪПРОС 1 ОТ АНКЕТНА КАРТА

ПРИЛОЖЕНИЕ №5 ДЕКЛАРАЦИЯТА ОТ САЛАМАНКА, С ПРИДРУЖАВАЩАТА Я РАМКА ЗА ДЕЙСТВИЕ

VII. САМООЦЕНКА НА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Въз основа на идеята, теорията и концепциите за приобщаващото образование е изведено значението и ползите от приобщаването в образователния процес. Приложен е социологически подход в анализа на значимите фактори за развитие на приобщаващото образование.

2. Анализирана е взаимовръзката между качеството на образованието в българските училища и приобщаващото образование. Обосновава се необходимостта от усъвършенстване и модернизиране на образователната система, формиране на по-добри „приобщаващи учители“ и постигане на пълна равнопоставеност на учениците.

3. Проведени са собствени проучвания – дълбочинни интервюта с български учители и други педагогически специалисти и непредставително количествено изследване сред родителите на децата и учениците в България. Анализирани са основните фактори, възпрепятстващи процеса на приобщаване в България. Задълбочено се изследват ефектите от съвместното обучение на ученици в норма и с различия. Анализират се и резултатите от приобщаването при обучение от разстояние в електронна среда (ОРЕС) в условията на пандемия от COVID – 19.

4. Чрез приложение на метода „case study“ в конкретно училище, се обосновава необходимостта от прилагане на училищни политики за приобщаване, водещи до повишаване на качеството на образованието и успешната социализация на всички участници в образователния процес. Обосновава се и необходимостта от обмен на добри практики между образователните институции, свързани с разгледания проблем. Направен е опит за очертаване на политики, свързани с успешното протичане на процесите на интеграция и приобщаване в българското образование.

VIII. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. ГЕОРГИЕВА, Н. (2021), ОНЛАЙН ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯ НА ИЗВЪНРЕДНО ПОЛОЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ, ДОКТОРАНТИ В НАУКАТА. 4, Сборник от докторантски разработки представени на юбилейната конференция на философски факултет „ТРАНСФОРМАЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В ГЛОБАЛНИЯ СВЯТ“ 15.10. – 17.10.2020, ISSN 2738-8328 (online), БЛАГОЕВГРАД, ЮЗУ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, 2021, с. 53 – 61; https://ph.swu.bg/images/___4-2021.pdf

2. ГЕОРГИЕВА, Н. (2019), АКТУАЛНИ АСПЕКТИ В БЪЛГАРСКАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА ПОЛИТИКА И ПРАКТИКА ЗА ПРИОБЩАВАНЕ ИЛИ ОБРАЗОВАТЕЛНА ИНТЕГРАЦИЯ НА УЧЕНИЦИТЕ ОТ ЕТНИЧЕСКИТЕ МАЛЦИНСТВА, KNOWLEDGE INTERNATIONAL JOURNAL, VOL. 35.2, списанието е индексирано в: EBSCO, EUROPUB, WORLDCAT, CROSSREF, CEEOL, SCILIT И GLOBAL IMPACT & QUALITY FACTOR (GIF), ISSN: 1857-923X (printed), ISSN: 2545-4439 (online), SKOPJE, GRAFOPROM – BITOLA, 2019, с. 477 – 481.

3. ГЕОРГИЕВА, Н. (2019), ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ: УСПЕХИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА, KNOWLEDGE INTERNATIONAL JOURNAL, VOL. 30.2, списанието е индексирано в: EBSCO, EUROPUB, WORLDCAT, CROSSREF, CEEOL, SCILIT И GLOBAL IMPACT & QUALITY FACTOR (GIF), ISSN: 1857-923X (printed), ISSN: 2545-4439 (online), SKOPJE, GRAFOPROM – BITOLA, VRNJACKA BANJA, SERBIA, 2019, с. 321 – 326.

IX. ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА НАУЧНА ЕТИЧНОСТ

Дисертационният труд на тема: „Приобщаващото образование в България: резултати и предизвикателства“ е авторски. При неговото разработване не са използвани в нарушение на авторските права, чужди публикации и разработки, без съответното позоваване и цитиране.

SOUTH-WEST UNIVERSITY "NEOPHYT RILSKY"
BLAGOEVGRAD

FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

NATALIYA GEORGIEVNA GEORGIEVA

INCLUSIVE EDUCATION IN BULGARIA: RESULTS AND CHALLENGES

ABSTRACT

On a dissertation for the award of an educational and scientific degree "Doctor" in professional direction 3. 1 Sociology, anthropology and cultural sciences

SUPERVISOR

Assoc. Dr. Zheko Kyosev

BLAGOEVGRAD
2022

The dissertation on the topic: "Inclusive education in Bulgaria: results and challenges" was discussed and proposed for public defense at a meeting of the Department of Sociology at the Faculty of Philosophy of South-West University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad, on 21.10.2022.

DISSERTATION DATA

The dissertation was developed in a volume of 225 pages, including the main text - 190 pages, including 35 figures, literature and appendices. The sources used are 159, of which 119 are in Bulgarian, 31 in English and 9 in Russian.

The materials for the defense are available to those interested in the "Sociology" Department of Academic Building No.1, SWU “Neofit Rilski”, Blagoevgrad.

The defense of the dissertation will take place on 14.12.2022 at 2:00 p.m. in room 1342 in Study Building No. 1 of South-West University "Neofit Rilski", city of Blagoevgrad, in an open meeting with a scientific jury composed of:

Internal Members:

1. Prof. D.Sc. Valentina Milenkova – SWU "Neofit Rilski"
2. Prof. D.Sc. Dobrinka Peycheva – SWU "Neofit Rilski"

Reserve member: Assoc. Dr. Petrana Stoykova – SWU "Neofit Rilski"

External members:

1. Prof. Dr. Nikolay Mihailov – SU "St. Kliment Ohridski"
2. Assoc. Dr. Albena Nakova – IPS - BAS
3. Assoc. Dr. Rumyana Zheleva – IPS - BAS

Reserve member: Prof. D.Sc. Karamfil Manolov – IFS - BAS

CONTENTS

I. INTRODUCTION 4

1. Relevance of the topic **6**
2. Main thesis **6**
3. Aims and objectives of the study **7**
4. Methodology **7**
5. Object and subject of the study **8**
6. Limitations of Analysis **8**
7. Structure of the thesis statement **8**

II. CHAPTER ONE 9

III. CHAPTER TWO 13

IV. CHAPTER THREE 19

V. CONCLUSION 23

VI. CONTENTS OF THE DISSERTATION 26

VII. SELF-ASSESSMENT OF CONTRIBUTIONS IN THE DISSERTATION 28

VIII. LIST OF PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION 29

IX. STATEMENT OF SCIENTIFIC ETHICS 30

I. INTRODUCTION

"All who are born human need education, because they must be human"

Ya. A. Comenius

In developing educational policies, it is important and necessary to take into account the features of the educational systems and the specific traditions of the country. The main principles of policies in the field of education are implemented by interconnected educational and educational institutions in a country.

Every developed country has its own educational system, but they are all based on the same principles – universal human values; humanity; scientific component; global achievements in science; continuity, consistency and continuity; the national-cultural identity; talent promotion and compulsory primary education. Education is a long-term process of inclusion in knowledge and common human values, forming one's own life experience and building full-fledged citizens, prepared for an independent life in our society. According to Maria Montessori, "education is considered not only a technological science, but also the most important scientific field in the large field of social sciences"[1].

Education is a complex system that imposes its values and, as a major factor in the development of modern society, influences economic and cultural development and transmission of national and cultural traditions between generations.

Looking at education as social capital, V. Milenkova writes that "in accordance with its main activities – training and upbringing, the educational system is aimed at building certain personal qualities and this could be realized or not, deliberately sought or not by the various entities involved in educational interaction"[2]

The French politician, economist and finance minister of France (1981 - 1983) Jacques Delors in his report "Education – the hidden treasure" defined the four pillars of education"[3]. Namely:

1. to learn to learn and know – to expand our common culture, lifelong learning;
2. to learn to act and be able to – to turn our knowledge into skills and to develop competences, skills for working in a team and dealing with different situations;

[1] Montessori, M. The Child in the Family, 2017, Ed. "Asenevtsi Trade" EOOD, p. 104.
[2] Milenkova, V. Education, social capital and deviations. In: Sat. Education and deviations, 2014, UI "N. Rilski", p. 22.
[3] Delor, J. Learning: The Treasure Within (Learning: The Treasure Within) Ed. UNESCO, 1996, http://www.ifap.ru/library/book201.pdf, pp. 3-4.

3. to learn to be, to be us (I) – overall development of the personality, promotion of personal responsibility, unfolding of the potential and strengths of the personality;
4. to learn to live with others and the different – to try to get to know the history, culture, traditions and thinking of other people, to know one's own culture and to be open to the culture of others.

The connection between the four pillars of Jacques Delors education is very clear and shows the need for constant adaptation of education to the ever more dynamic changes in society and its enormous responsibility to humanity.

School education has a decisive role in the conducting and implementation of inclusive policies, providing the opportunity for all children and students to develop their full potential, to develop the necessary knowledge, skills and competences in order to be successful in today's modern society.

Bulgarian education is subordinated to the basic principles that are specific of both education systems in the world and national economic, demographic and social conditions and cultural traditions. As a part of the Global Education System, Bulgarian education system applies universal educational values and principles that are recognized as good world practices and are adopted by world and international organizations in the field of education.

According to the Law on preschool and school education in the Republic of Bulgaria, everyone has the right to education and "can improve their education and qualifications through lifelong learning, Art. 7, para. 1"[4]. Compulsory preschool and school education is from the age of 4 - for preschool and from the age of 7 to the age of 16 - for school education, and "inclusive education is an inalienable part of the right to education, Art. 7, para. 2"[5]. Participants in the educational process are children, teachers, parents, specialists - psychologist, speech therapist, medical. worker and others. It is important that teachers and parents build relationships with children regardless of the predominance of strengths or weaknesses and based on unconditional acceptance, non-judgmental attitude, trust, empathy and respect for their personality and rights. The training and socialization of children in an inclusive educational environment provides an opportunity to provide learners with quality psychological and pedagogical support, according to their individual needs and interests.

[4] Preschool School and Education Act (promulgated SG No. 79 dated 13.10.2015, ..., amended and supplemented SG No. 82 dated 18.09.2020) https://www.mon. bg/upload/23949/zkn_PedUchObrazovanie-izm092020.pdf.
[5] There again.

The effectiveness of this interaction depends both on the efforts and coordination of all units in this system, and on the coordinated actions of all specialists in various fields from the ministries of education and science, health care, labor and social policy, etc.

Every year, more and more children and students who have deviations from the so-called "norm" enter the education system. These are not only children suffering from various diseases, but most often these are children/students with disorders in the ability to read and understand what is read – dyslexia, with a disorder in the ability to write – dysgraphia, with a disorder in learning arithmetic and performing mathematical operations – dyscalculia, with specific language disorders – developmental dysphasia, with disorders of the articulation of sounds – dyslalia and other disorders that are found in children with normal intelligence, and very often in a combination of several of the above violations. The main task of inclusive education is to identify the individual capabilities of each student, to expand the perspective of improving acquired skills and expanding his functionality.

1. Relevance of the topic

The **relevance** of this dissertation is determined by the need to analyze the problems related to inclusive education and the integration of children and students and to follow the process of inclusion in the Bulgarian education system. Recognition of everyone's right to equal access to education that meets their individual needs and prevention of premature dropout of children and students from the education system. The occurrence of difficulties during the transition between different educational stages, as well as between different educational institutions. Evaluating the effect of inclusion on the quality of education, socialization and personal development of students and other participants in the educational process. The topic is particularly relevant, even more so in the conditions of the global crisis caused by COVID-19, which leads to serious consequences for people and the entire education system.

2. Main thesis

The **thesis** of the dissertation is that the successful implementation of inclusive education in Bulgaria in the last five years led to an increase in the quality of primary and secondary education, responded to the individual needs of students, including those with special educational needs, and significantly supported the process of socialization to all participants in the educational process.

3. Aims and objectives of the study

The **objectives** of the dissertation work are to analyze the impact of the inclusion process on the quality of education in Bulgaria and to outline the challenges faced by the Bulgarian education system.

The **tasks** related to the achievement of the goals thus set are the following:

1. To trace the development of the process of inclusive education in Bulgaria, as one of the modern trends in educational policy and practice.
2. To analyze the regulations governing the implementation of inclusive education in Bulgaria.
3. To study and analyze the benefits of the practical implementation of the inclusion process in the Bulgarian education system.
4. To examine the results achieved in the construction of the inclusive educational environment in Bulgarian schools.
5. To identify the specific problems and difficulties in the implementation of the process of inclusion in education.
6. To outline the barriers and challenges on the path to the implementation of inclusive education in the Bulgarian education system.

4. Methodology

The goals and objectives thus set determine the used methodology – a theoretical approach to the researched "inclusive education" in combination with own empirical research carried out during the training period of the doctoral program, related to the challenges of inclusive education in the Bulgarian education system. The research methods I conducted are as follows:

1. Content analysis of normative documents and state educational standards, determining the conditions and order for the implementation of the activities of inclusive education in Bulgaria.
2. In-depth interviews with **30 active Bulgarian teachers**, psychologists, resource teachers, speech therapists at school. Sixteen of them are on a permanent employment contract at the school where I work as a psychologist, and the remaining fourteen practice their profession in other areas of the country. Qualitative studies – case study method – were carried out in the same school.
3. Non-representative quantitative research among **150 parents** of students from the school where I work and other areas in the country – of "normal" students, of

students with special educational needs, of students at risk and of students with chronic diseases.

5. Object and subject of the study

The **object** of this dissertation is the process of inclusion in the Bulgarian education system.

The **subject** of the dissertation is the influence of inclusive education on the quality of the educational process, the achieved results and the problems in inclusive education.

6. Limitations of Analysis

The goals and tasks that I set for myself in this dissertation and the resulting methodology have their **limitations.** The main conclusions about the results of the process of inclusive education and its influence on the quality of the educational process in Bulgaria were made based on the opinion of the **teachers and parents studied**. In search of the answers to the set goals and tasks, the analysis would be more in-depth if the benefits, expected effects, problems and prerequisites for success in the application of the process of inclusion in Bulgarian education were examined through the eyes of **children and students**. The other limitation of the dissertation work is related to the **period of the applied policies** for inclusive education in Bulgaria, which **is too short** for children and students to understand, understand and express a definite opinion and attitude on the problem.

7. Structure of the thesis statement

The structure of the dissertation consists of three main parts:

In the first chapter, inclusive education is considered as a multifaceted concept. The ideas, principles, goals and definition of inclusive education are presented. The models of inclusive education, which were derived based on the theory of the social model, are systematized. Inclusion is reviewed through the perspective of social justice, as an important and significant value in society. Special attention is paid to the benefits of inclusive education as an educational policy.

In the **second chapter**, current, relatively new, educational policies for inclusion and integration and their development in the Bulgarian educational system are presented. An analysis has been made of the current normative framework of inclusive education in the educational system in Bulgaria and the difficulties associated with its practical application.

The profile and role of the "Inclusive teacher" was examined through the prism of the state educational standard for inclusive education and person-oriented education.

In the **third chapter** of the scientific work, based on the in-depth interviews and the non-representative quantitative survey conducted for the purposes of my scientific work, the factors in the process of inclusion, influencing the quality of the educational process in Bulgaria, the results achieved in the inclusive educational environment were searched and analyzed, as well as the problems that continue to seek their solution. Along with this (on the basis of a case study), working good practices for inclusion in school, both for students with obvious gifts and talents and for students with special educational needs and at risk, are presented. An analysis was made of the activity and role of the family in the educational process of children and students, as a prerequisite for a successful inclusion process and achieving higher educational results.

II. CHAPTER ONE

The first chapter of the dissertation analyzes theoretical developments related to inclusive education. Education is considered as a fundamental human right, based on the main principle of inclusion – respect for each individual. The meaning of the definition 'inclusive education' used in the thesis and the difference between integration and inclusion is examined. The concept of inclusive education is one of the leading ideas in the field of education globally and nationally. In the last twenty years, in the international and national educational policies, in the state educational standards and normative acts, terms – concepts that largely overlap in their content have been laid down and used. The term "inclusive education" is one of the modern concepts in the world education system. The inclusion of all children/students in education is a huge challenge that has necessitated legislative and practical changes in the entire education system.

Translated from English, the word **"inclusion"** means **inclusion**, participation of every person in common affairs, regardless of his or her gender, disability, race, ethnicity, religion, age, sexual orientation"[6]. **Inclusive education** (from English **Inclusive Education** – inclusive education) is a process that provides acceptance of the individuality of each child/student, "means that all students in a school, regardless of their strengths or weaknesses in any area, become part of the school community. Unlike integrated education, where the emphasis is on physical access and school attendance by children with special

[6] Mladenov, T. Principles of inclusion. Learning European: a collection of articles for teachers and parents or what we can learn about inclusion from the British experience. Center for Inclusive Education, 2012, p. 7.

educational opportunities and the expectation that the child will change to meet general education requirements, in inclusive education the school as a system is ready to change, to meet the needs of each child"[7].

Inclusive education (fr. ***Inclusif*** – including, lat. ***Include*** – I conclude, include) is a process of development of general education, which implies the availability of education for all, in terms of adaptation to the different needs of all children, focused on the system, flexible, sustainable and inclusive of all children and students.

For the effective functioning of inclusive education, a multidisciplinary approach and support systems are needed, tailored to the needs of each individual child/student and the criteria for requirements from the children/students. This management responsibility rests with the Ministry of Education and all related institutions at the national level in the implementation of inclusive education.

Inclusive educational institutions – schools and kindergartens – are of key importance. Their "mission" is to make the organized learning process fair and inclusive, successful for all children, regardless of their individual characteristics. To follow the policy of not allowing inequalities and accepting differences. To build a positive environment in the school that meets the needs and wants of each child. To provide education "for all" and to improve the efficiency of the entire education system.

The international instruments and norms related to the right to education and based on the human rights approach are analyzed. It focuses on the main factors and values in education. Social justice, as one of the most important and significant values in society. On November 26, 2007, the United Nations General Assembly declared February 20th as the World Day of Social Justice, which has been celebrated annually since 2009. For the United Nations, "the pursuit of social justice for all is at the heart of our global mission to promote development and respect for human dignity"[8]. At the United Nations International Labor Conference on 10th June 2008, the International Labor Organization (ILO) adopted the Declaration on Social Justice and a Fair Globalization. This declaration reflects the principles and policies of the ILO and the UN's commitment to social justice. The

[7] Booth, T, Ainscoe, M, The Inclusion Index – a guide to managing inclusive processes in schools. To improve learning and participation in schools. p. 3,
https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index%20Bulgarian.pdf
[8] World Day of Social Justice February 20, United Nations,
https://www.un.org/ru/observances/social-justice-day, last visited 10/29/2021

Declaration emphasizes that through social protection, employment, social dialogue and fundamental principles and rights at work, broader and fairer outcomes for all are ensured.

School policies are a reflection of societal values and the challenges to inclusive education are embedded in social, political, economic and ideological structures. Changing schools requires recognizing the ways, as a tool for change as well as a change in thinking and policies in the educational, economic and social spheres. It is necessary to pay attention to the areas that need more attention and to clearly indicate the places that are essential for the success of inclusion. The school climate and the cruelty of some children, the content of the curriculum studied and its relevance to the children's lives, the readiness of teachers and the need to provide support, are some of the things that limit social justice.

Emile Durkheim believes that "in order for a child to join the society, he must feel in this society something real, alive, powerful, which dominates the individual, but to which the individual gives the best of himself"[9]. Building a positive attitude of society towards children and students with disabilities and with different characteristics of mental and physical health, which is in accordance with the rights of people with disabilities laid down in the UN Convention, gives rise to the need to develop and implement national policies for creating conditions for the interaction of children with normal development and their peers with developmental disorders and/or differences in needs, and their full participation in the educational process.

The benefits of inclusive education, to build a fairer society and guarantee the right to education for all learners, regardless of their individual characteristics or difficulties, are outlined (UNESCO: 2007), namely:

1. The removal of barriers in the education system and in the support system for students with special educational needs, students at risk, students with chronic diseases and students with outstanding gifts.
2. An opportunity for parents to take a more active part in the educational process.
3. Possibility of establishing friendly relations between students with special educational needs and their peers in school and outside.
4. Creating inclusive classrooms with an atmosphere of calmness and acceptance of other people's differences.

[9] Durkheim, Em. Thinking about education, Sofia, 2006, ed. Sonm, p. 228.

5. An opportunity for students with special educational needs to socialize in society, to develop their strengths and talents and to get the opportunity for further training in professional schools and higher education institutions.
6. Education for students with special educational needs, students at risk, students with chronic diseases and students with marked gifts in an individual or combined form of education according to individual curricula with adapted individual curricula, forms and methods of education as well as special educational resources.
7. The architectural reconstruction of the material bases of the educational institutions, suitable for the needs of students with physical disabilities.
8. The provision of psychological-pedagogical counseling, speech therapy assistance and additional support through resource support.

Models of inclusion were examined, which, in accordance with the principles and ideas of inclusive education, imposed changes in the traditional model of education in Bulgaria and in the world, and in the creation of an educational environment for the joint education of children/students at risk, with special needs and disorders with marked gifts and all children and students in the norm.

"An **ecosystem model** takes into account the complex and dynamic influences on children resulting from their interactions and interrelationships with all the systems surrounding them in the school/home, community, region and the country – called micro-, meso-, exo- and macrosystems – in which they function and grow (Bronfenbrenner and Morris, 2006)"[10]. The four systems are interconnected. According to this model, "there are a number of drivers (risks and protective factors) in the life of each learner and external drivers that policy makers and educational professionals can influence"[11].

The goal of the **One School for All Model** is to build an inclusive and supportive school environment through teamwork and management of school resources and processes. The approach that is embedded in the model "One school for all" gives the school the opportunity to analyze the school system itself, to do the necessary analysis, self-assessment of the environment, to determine its priority areas and the corresponding necessary changes, in order to achieve an inclusive school environment. The implementation of the model is led

[10] Inclusive early childhood education. New ideas and tools. Final summary report. https://www.european-agency.org/sites/default/files/iece-summary-bg_1.pdf, p. 7.
[11] Preventing school failure. Final Summary Report https://www.european-agency.org/sites/default/files/PSF_Final_Summary_Report_BG.pdf, p. 7.

by a leadership team composed of the principal, vice-principal and a core of teaching staff. The work of the school team focuses on all or some of the following key areas of school development - School Management; Pedagogical practices; Child protection; Partnership with parents"[12]. The model reflects life and activity in a school and the interaction between the four areas.

In both models, the most important factor is providing high-quality education and building a system that meets the needs of each child/student.

The different models of inclusion in the world show that it is impossible to create a universal model for educational integration and inclusion in the educational process. The concept of inclusive education has its underlying principles, but in each country it is implemented in its own way, which is consistent with traditions, national culture, mentality, the educational system and the socio-economic state of the society.

III. CHAPTER TWO

In the second chapter of the dissertation, a more in-depth analysis of the current policies for educational integration and inclusion in Bulgaria and the prerequisites for inclusion is made. At the beginning of the 21st century in Bulgaria, the concept of ***integrated education*** was applied to children and students with special educational needs and their inclusion in mainstream schools. The concept of ***"integrated education"*** in the Bulgarian education system it is most often related to and applied to the integration of learning content of several academic subjects and can be traced through the last three decades. The process of ***"Educational Integration"*** is related to the integration of children and students from ethnic minorities and is first given as a definition in the Strategy for the Educational Integration of Children and Students from Ethnic Minorities (2015 – 2020). As an issue, educational integration in Bulgaria is implemented and developed in Bulgarian education through the regulated principles in the Strategy for Educational Integration of Children and Students from Ethnic Minorities (2015 – 2020) and is accompanied by an Action Plan for its implementation. According to the strategy, **educational integration** is "an institutional process in which educational subjects, bearers of ethno-cultural specificities, interact in a single educational environment, forming intercultural competences and shared civic values

[12] Model "One school for all.
https://priobshti.se/category/priobshtavashto-obrazovanie/model-edno-uchilishte-za-vsichki

in the process of training and education, preserving their ethno-cultural identity and receiving equal opportunities for social realization"[13].

The significance of the developing inclusive educational environment is outlined as a key aspect in the various spheres of public life – social, health, educational, economic and others. An inclusive educational environment is an educational environment that provides equal opportunities for effective self-development to all participants in the educational process. The inclusive educational environment is a set of methods, tools for collaborative learning and conditions for education and development of students, where their needs, necessities and capabilities are taken into account. It is essential from the point of view of social equality. The creation of an inclusive educational environment requires the development of adapted educational programs, the transformation of the school infrastructure and the provision of special material and technical equipment. Building interpersonal relationships with each child or student by the teacher, specialist, staff from the educational institution. The inclusion of children and students in group activities of the class and the school. Encouraging and forming a respectful attitude in children/students towards differences among peers and classmates. Formation of skills for resolving conflict situations, providing help and support. Encouraging play interaction between peers and classmates, building positive role models and personalized support as needed. Educational institutions that recognize the uniqueness of each student and teacher and support them significantly increase the effectiveness of training, realize the individuality of each, form in students a sense of empathy, responsiveness and compassion.

An important stage in the development of the educational system in Bulgaria is the emergence of prerequisites for the development of inclusive education. Founders of the first concepts of the joint education of people with disabilities are philosophers, pedagogues and educators. The value of these concepts was manifested in the 20th century and is the basis of inclusive education, for people with disabilities, who for many years did not have this right. The different models of inclusion in the world have shown that it is impossible to create a universal one model for educational integration and inclusion in the educational process. The concept of inclusive education has its underlying principles, but in each country it is implemented in its own way, which is tailored with traditions, national culture, mentality, educational system and the socio-economic condition of the society.

[13] Strategy for educational integration of children and students from ethnic minorities (2015 – 2020), https://mon.bg/upload/6532/Strategy_obrazovatelna_integracia_2015.pdf, p. 5.

One of the founders of humane pedagogy, philosopher, pedagogue and author of the "Great Didactic" Jan Comenius (1592 – 1670), presented an important thesis in his scientific works regarding the education and upbringing of children with disabilities. It offered co-education to children and students with disabilities together with other children and students to help and support their friends and classmates. "The mixture proposed I understand not so much in terms of the place of instruction, but much more in terms of assistance: whom the teacher recognizes as more capable, he joins two or three backward ones for instruction; to him who is of good character, he entrusts to the observation and guidance of pupils of the worst temper. In this way wonderful care will be taken of both; at the same time, of course, the teacher must monitor and make sure that everything is done sensibly"[14]. Comenius introduced the concept of the joint education of all categories of children, which takes into account the needs of everyone and is the basis of the concept of inclusive education. J. Comenius defended his belief that "both the dumb and the gifted need education, because if the active mind is not occupied with something useful, it will deal with useless things, which can be harmful and destructive"[15]. The joint education and upbringing of disabled children and students with normal children and students required the development of special methods and approaches for teaching blind, deaf and mentally retarded children and students.

The famous Swiss pedagogue Johann Pestalozzi (1746 – 1827) goes further than Kamensky and calls for adapting the educational institution, educational programs, teachers and their attitude to the needs of healthy children and the needs of children with special educational needs. This idea is also relevant in modern education, because universal methods and approaches do not always correspond to the needs and requirements of children and students with developmental disorders.

The UN World Education Monitoring Report 2020 states that "the world has committed to inclusive education not by accident, but because it is the foundation of a quality education system that enables every child, young person and adult to learn and realizes its potential"[16]. The report recommends broadening the understanding of inclusion and "approaching student diversity not as a problem but as an opportunity. Inclusion cannot be

[14] Comensky, J. Locke, D. Rousseau, J. – J. Pestelozzi, I. Pedagogical heritage, Moscow, Izd. "Pedagogy", 1987, p. 43.
[15] Ibid., p. 19.
[16] Inclusivity and education: для всех means для всех. Summary of the Global Education Monitoring Report 2020, p. 24, https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/200213rus_0.pdf

achieved if it is seen as a burden or if people believe that the ability level of students is fixed once and for all. Education systems must meet the needs of all learners"[17].

An in-depth analysis of the educational regulations and the introduced model of inclusion in Bulgaria during the last five years was made. In the educational system in Bulgaria, the focus is on "training, preparation and education of children and young people to be carried out within a unified cultural and educational environment, which creates guarantees for the protection and development of individual cultures and traditions within the framework of a common educational policy. The kindergarten and school apply the principles of inclusive education, taking into account the individual differences in the educational needs of each child and student and adapting to them in order to include all children and students in their learning, culture and community"[18]. Through the new regulations, for the first time at the legislative level, inclusive education is introduced, which in recent decades has been a significant innovative introduction in the field of secondary education in Bulgaria and regulates the idea that all children/students should have the right and access to educational institutions - kindergartens and schools. The structure of the normative framework of inclusive education – the Law on Preschool and School Education (LPSE) and the Ordinance on Inclusive Education are based on the need to improve the quality of education and upbringing. The new regulatory framework offers a looser framework in which all procedures and rules are not spelled out in great detail. This allows those working in the system to apply effective solutions to emerging cases and challenges. The law recognizes education as a national priority and guarantees equal access to quality education for every child and every student. Since its entry into force in 2016, numerous amendments and additions have been made to facilitate its implementation.

According to the regulations, education in Bulgaria is available and free for everyone, and now compulsory from four years until the age of sixteen. The introduction of compulsory pre-school education guarantees the coverage of every child and every student of compulsory education age, but in practice there are municipalities where places in kindergartens are insufficient. The state budget provides funds for the construction of the necessary buildings to increase coverage and prevent children and students from dropping out of the education system early.

[17] There again.
[18] Concept of the main principles and innovative moments in the draft of a new Law on preschool and school education, p. 16, https://www.capital.bg/getatt.php?filename=o_1063817.pdf

The increased school autonomy, regulated in the LPSE, allows the participation of parents in school policies and the management of educational institutions, through the Public Councils.

The forms of education provided for in the regulations allow students and their parents to choose the most appropriate and corresponding to the individual needs of each student. This is especially important for students with special educational needs, the gifted, at-risk and chronically ill. One of the last important changes made in the LPSE is the introduction of distance learning in an electronic environment, which is to be applied in exceptional circumstances and does not hinder the educational process.

The expected results of the development and implementation of new regulations in education policy are:

- "guaranteeing access to education and reducing the number of unreached and dropout students;
- providing support for the personal and individual development of each child and student;
- the introduction of a new educational structure;
- increasing the quality of education;
- ensuring civil control over the management of kindergartens and schools;
- external inspection of educational institutions;
- established system for qualification and career development of pedagogical specialists;
- ensuring a fair and flexible financial model"[19].

The application of an inclusive approach in education, development and inclusion of innovative methods and technologies, the effective interaction of all participants in the educational process can guarantee the achievement of the main goal of inclusion – achieving harmony in the relations between all participants, overcoming educational difficulties in learners, overcoming pedagogical difficulties in teaching and support in personal growth and revealing the resources of each child as a separate person in society. Creation of an educational environment for children and students with different starting possibilities; development of a system for psychological and pedagogical support for all those in need in the educational space – students, teachers and parents; increasing and upgrading the

[19] Motives to the Preschool and School Education Act, p. 7,
https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=517

competences of teachers, pedagogical specialists and other participants in the educational process in the field of inclusive education; raising the awareness of parents and forming a tolerant attitude towards people with disabilities in Bulgarian society are part of the activities implemented for the purposes of inclusive education and improvement of the education system.

The policy for inclusive education in Bulgaria is very well spelled out in the legislation, but its practical application will be more successful when all parties in the educational process have the necessary knowledge, skills, motivation and effective tools to achieve the goals of inclusion.

In the presented description of the activities in the inclusion process, the new social and professional roles are outlined, and the leadership in inclusion is given to the competent pedagogical specialists. A literature review of the educational process and the expected effects of the processes of integration and inclusive education was made.

The successful implementation of inclusive education is dependent on all participants in the educational process. Educators are charged with the greatest responsibility and their role is decisive. The analysis of the profile of the inclusive teacher through the prism of the state educational standard showed that teachers who believe that inclusion is their responsibility are more effective teachers. An **inclusive teacher** accepts students' differences and uses them as useful resources in their development. He must understand that the inclusion of each student in the classroom requires an individual approach; providing general and additional support for personal development, depending on needs and requirements; effective communication with the members of the Personal Development Support Team and interaction with the student's parents/guardians, as equal partners in the inclusive educational process. To be more effective in their work and to help their students, it is necessary for teachers to be able to modify the learning content they teach, to create and use new educational approaches, strategies and technologies, and to apply a personalized approach. As has been written more than once before, regardless of whether children and students are the same or different, inclusive education is an opportunity for them to learn, know and be able all together. The sincere desire of the teachers, compromises, competent professional approach lead to the achievement of the desired results and leave deep marks in the consciousness and life of every child and every student in a positive aspect.

One of the main goals in the Bulgarian education system is to increase the competences, success and educational results in the development of each student and each child, and the implementation of this task is entrusted to the **"inclusive teachers".**

Applying and observing the principles of inclusive education, creating favorable conditions for an individual approach, cooperation between participants and teamwork, forming a tolerant and inclusive society in which every child can equally exercise their right to receive quality education - are the most the important and expected effects of the inclusion process in the Bulgarian education system.

IV. CHAPTER THREE

The third chapter presents the empirical analysis of the process of inclusion in the Bulgarian education system and its impact on the quality of primary and secondary education. The development of inclusive education as an educational policy has been traced. The benefits of the practical implementation of the inclusion process in Bulgarian education are analyzed. The results achieved in building an inclusive educational environment in Bulgarian schools were studied and the difficulties and specific problems were identified.

The analysis of the effectiveness of the inclusion process was made on the basis of 30 in-depth interviews with teachers, psychologists, resource teachers and speech therapists from Blagoevgrad and Pazardzhik regions. The opinions of the interviewed teachers and pedagogical specialists are different and depend on their pedagogical experience and professional training and qualification. The total sample of interviewees is 30 – 26 women, 4 men. 21 of them are teachers (primary stage, by subject, in a classroom); three psychologists, three pedagogical advisers, two resource teachers and one speech therapist. The average age of the pedagogues studied was 48 years, with the youngest being 23 years old and the oldest being 61 years old.

The interviewed teachers and specialists report very good results in the school where they work. Namely: *"the adaptation of students with differences to a normal learning environment; improving the communication skills of children with differences; discovery of individual abilities and creative skills of students with differences, promotion and development of the potential for personal development; parents receive competent guidance regarding the further development of the child and its opportunities for realization; access to events, contests, contests supporting the development of students with differences; developing positive qualities in other students"*. They report as benefits *"joint work of the support team for personal development; sharing good practices in building an inclusive*

environment; interaction with parents in the process of the child's education and development; implementation of support in case of difficulties in learning the learning material; providing psychological support in the event of individual emotional states; continuous monitoring and informing parents about the child's individual progress". They note that "*with desegregation, in relation to minorities and people with disabilities, children learn to accept the different, to care for them and not to reject them. A culture of mutual respect is fostered among students, preparing children to be respectful but also curious about the differences between people."* The benefits are felt across the school community as a whole. According to one of the psychologists interviewed, *"in practice, one of the most significant and important successes in the school policy of inclusive education is the process of forming a tolerant, supportive, understanding and accepting attitude towards differences, towards children and students in a large part of the student community"* with physical and intellectual disabilities; not allowing discrimination based on gender, race, religion, etc., which in fact postulates one of the principles of inclusive education". He believes that it is *"too early to talk about complete acceptance, and deadlines cannot be planned, because the attitude is formed by the culture and value system of each person."* Most of the teachers and other pedagogic professionals report the benefits and outcomes mainly in relation to children and students with SEN, minority groups and other differences.

It is important to note that most of the interviewed teachers and pedagogical specialists believe that *"inclusive education prepares children for life in society, to respect and value differences".* They report positive results from the introduction of the inclusion process, the effect of the individual approach to each child and each student in accordance with their individual needs and necessities, the effective teamwork of teachers and specialists in educational institutions, the respect of differences from society, the opportunity of all children and for students to have the opportunity to prepare for life in a society that accepts and values differences, showing tolerance and patience for the individuality of each person. It is important to emphasize that administrative workload and concerns about methodological unpreparedness and inability to deal with individual situations lead to a delay in the process of inclusion in individual situations, but expressed desire, readiness and hope for development in this direction, by including in various national programs and project activities and sharing good practices with partner schools in Bulgaria and European Union countries.

One of the main conclusions drawn from the conducted in-depth interviews is that the interviewed teachers and other pedagogical specialists show commitment to the problems in the process of inclusion, make efforts and look for methods to deal with them.

In order to expand and deepen the analysis related to the results of inclusive education and the effectiveness of inclusion in the education system in the period July – September, 2021, a non-representative quantitative survey was conducted among parents of Bulgarian students (the sample size is 150 people). The conducted research, among 150 parents of children and students from schools and kindergartens in Bulgaria, reflects the level of awareness and the participation of the family in the educational process of the child. The ratio of examined women – 132 (88%) and men – 18 (12%) reflects the very high proportion of women who expressed a desire to participate in the study. According to a large part of the respondents (more than 50%), inclusive education is aimed at children and students with special educational needs, children and students with disabilities, chronic diseases and those in a disadvantaged position and the provision of an effective environment to increase the quality of education, namely the listed groups of children and students. Some parents, who were interviewed after filling in the questionnaire, said that they were not sufficiently informed about the subject of inclusion and had to get acquainted and informed first, and then complete the filling. Children's parents with special educational needs, who are provided with additional support in kindergarten and/or school by a team of specialists to support their personal development, have a greater and more in-depth knowledge of the process of inclusion in Bulgarian education. They speak and share their opinions and personal observations more confidently since inclusion, because regularly participate in the team meetings held in the kindergartens and schools, where the goals and tasks set in the support plan for each child and each student of additional support and in the individual study plans and programs are discussed, and the progress and dynamics in their development. The results obtained on one of the important questions of the survey card are interesting: ***"Please indicate whether it is acceptable for your child to study with children/students with SEN, chronic illness, gifted and at risk?"***. Co-teaching with children/pupils with SEN "definitely" accepted by 44% and 41% were "more inclined" to accept. Regarding the admission of ***children/students with a chronic illness***, the situation is slightly different. 60% "definitely" accept, and about a third of respondents (36%) are "rather" inclined to accept. Logically, the percentage of acceptability of their children's joint education with classmates and peers ***with significant gifts*** is the highest - 75% "definitely" and "rather yes" 21% of the

surveyed parents. Education together ***with children at risk*** is accepted by 45% of the respondents, and 39% of them are more likely to accept it. The relatively high rate of acceptance and willingness to accept shows that the process of inclusion, although difficult and slow, leads to the achievement of the global goals in education, namely the right to education for all.

The school policy for the inclusion of every student, in the Seventh Secondary School "Kuzman Shapkarev" – Blagoevgrad, as the largest secondary school in the Municipality of Blagoevgrad, is presented. With its institutional policy, Seventh School is an example of successful building of an inclusive educational environment, successful educational integration of students from ethnic minorities and inclusion of all students in the norm, in accordance with their needs, as well as students from all vulnerable groups, in accordance with their individual needs and opportunities. Over the years, students with special educational needs have been trained and included in the school, and their number changes every year. Some finish the seventh grade and continue their studies in vocational high schools, others finish the 12th grade and find their place in society, and for others, the provision of additional support, through resource support, is terminated due to taking into account the dynamics in their development and meeting the requirements. laid down in the state educational standards. The school is leading in the region and the country in developed and implemented projects – national and international; on participation in National and educational programs; on annual organization and holding of National and Regional competitions and festivals, for students from the school and from other schools in the country and partner schools from abroad (Republic of North Macedonia). The educational integration of students from ethnic minorities – Gypsies, Bulgarian-Mohammedans, Russians, Ukrainians, Chinese, and other ethnic groups - is being successfully implemented. As part of general support, additional training in Bulgarian language and literature is provided in the Seventh Secondary School, according to the terms and conditions for providing general support (Chapter II) in the Ordinance on Inclusive Education, for those whose native language is not Bulgarian. The good educational results and the successful inclusion of all students in the school is due to the effective cooperation between students, teachers, parents, the school management and partner institutions, participants in the educational process.

The author's opinion regarding the inclusion process in Bulgaria is that the Bulgarian education system is becoming more and more open and changing, following the requirements of the world community for equal access for all children to education.

V. CONCLUSION

Nikolay Chernishevski wrote "it is not necessary to prove that education is the greatest good for man. Without education, people are rude, poor and unhappy" According to E. Todorova, "education prepares people for other institutions, socializes people, teaches them to be members of society and to know common human characteristics"[20]. Achieving social interaction and social inclusion requires cooperation and communication between people with different individual needs and capabilities. The process of inclusion in the modern education system is very tense and dynamic. Eliminating discriminatory practices and negative stigma towards people with disabilities and ensuring equal opportunities for access to education is the global goal in inclusive education.

The education system has undergone global changes that have faced many serious challenges. At the end of the 20th century, An. Giddens notes that "education and schooling will probably change significantly under the influence of information technology – computers and multimedia. It is possible that the importance of the school itself will decrease, as students will be able to learn in a home environment through a computer connection"[21]. The global events caused by the COVID-19 pandemic forced the transition from traditional face-to-face learning to an alternative one – distance learning in an electronic environment (DLEE). Different educational institutions had an unequal degree of readiness to deal with this new, unfamiliar and very responsible way of learning and teaching. Maintaining a positive psychological climate, mastering the situations of stress and tension, was one of the priority tasks of the pedagogical teams and support teams for the personal development of students, so that they could cope and achieve the desired results as much as possible. This way of learning allowed parents to closely observe their children's classes and rethink their attitudes and attitudes towards education and the work of teachers.

In the resulting situation, an even stronger emphasis is placed on the realization of the goals of inclusive education. According to the theories of bright personalities in the field of psychology and pedagogy, "children's personality is formed under the influence of their

[20]Todorova, E. A Look at the Sociology of Modern Society. Sofia,
UI "Economy", 2010, p. 119.
[21] Giddens, A. Sociology. IC "Prozorets", Sofia, 2003, p. 435.

families, society, socio-economic status, education and culture. Their perception of the world differs in particular from the beliefs and knowledge of the adults and other children in their environment. Children learn from each other every day"[22].

The results of the in-depth interviews with teachers and pedagogical specialists and the non-representative quantitative survey among the students' parents provide an opportunity to follow the development of inclusive education in the Bulgarian education system, to analyze the results achieved and the challenges in its implementation. Understanding the definition of inclusive education is not enough to meet the needs and wants of children and students with differences in individual abilities and developmental disorders.

A significant part of the interviewed pedagogical specialists and the surveyed parents understand the essence and share the philosophy and the ideology of inclusion, but their assessment of the impact on the quality of education and socialization of children and students in the educational process is different. Survey participants expressed their opinion on:

- the applicability and effectiveness of the inclusion process in Bulgarian education;
- the results and benefits of inclusion;
- the challenges facing the participants in the process;
- the results of inclusion within the framework of training in DLEE;
- the presence of a supportive educational environment in educational institutions;
- the impact of co-education of all children and students, regardless of multicultural and intellectual differences, and physical disabilities;
- necessary changes in inclusion policies;
- proposals and recommendations related to increasing the quality of education and achieving the goals of inclusion.

The personality of the teacher, with his professional competence and moral stability, is one of the key figures in inclusive education. The inclusive teacher, in partnership and cooperation with other participants in the process, builds a supportive and accessible educational environment, shows tolerance, mercy, patience and respect for personality differences, humanity and responsibility for the intellectual, physical and emotional development of all the children and students he teaches and educates.

[22] Anikeeva, N. The most important thing for education. Sofia, Asenevtsi Trade EOOD, 2017, p. 61.

The parent community is heterogeneous in composition, when expressing positions, regarding the adoption of inclusive education. The participation and cooperation of parents in joint activities with teachers and pedagogical specialists is important, both for the construction and formation of inclusive value orientations, and for supporting their children in socialization in the group, class, institution and society.

The interaction in the joint education of all children and students – normally and with differences and/or disabilities, has its educational and socializing value, to create an inclusive culture in the school, where every child and every student feels valued.

To ensure quality inclusive education and to form an inclusive culture in society, it is important that education systems join forces to reach everyone who needs and wants to be educated, accepting the diverse characteristics of the needs and wants of every human being.

VI. CONTENTS OF THE DISSERTATION

INTRODUCTION

FIRST CHAPTER

INCLUSIVE EDUCATION AS A MULTISIDED CONCEPT

1. The idea of inclusion in education
2. Defining inclusive education
3. Inclusion through the perspective of social justice
4. Principles and goals of inclusive education
5. Benefits of inclusive education
6. Models of inclusive education
7. Inclusive education as a complete educational policy

SECOND CHAPTER

INTEGRATION AND INCLUSION IN BULGARIAN EDUCATION

1. Current policies for educational integration
2. Development of an inclusive educational environment
3. Prerequisites for inclusion in education
4. Regulatory framework of inclusive education
5. Profile of inclusive teachers through the lens of the state educational standard
6. Possibilities for application of personally oriented education
7. Expected effects of the processes of integration and inclusion in education

THIRD CHAPTER

IMPLEMENTATION AND EVALUATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN BULGARIA

1. Achieved results in building an inclusive educational environment
2. Cooperation between the participants in the process of inclusive education in conditions of distance learning in an electronic environment (DLEE)
3. The family in the context of inclusive school education
4. Good practices for inclusion in the Seventh SS "Kuzman Shapkarev" - Blagoevgrad
5. Inclusive education through the eyes of teachers and other participants in the educational process
6. Problems of inclusive education
7. Factors and prerequisites for the success of inclusive education

CONCLUSION

LIST OF ABBREVIATIONS USED

LITERATURE

LIST OF PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

APPENDIX №1 CHARTER IN SUPPORT OF ACCESSION

APPENDIX №2 TEACHER IN-DEPTH INTERVIEW QUESTIONS

APPENDIX № 3 QUESTIONNAIRE CARD FOR PARENTS

APPENDIX №4 ANSWERS TO QUESTION 1 FROM THE QUESTIONNAIRE CARD

APPENDIX №5 THE SALAMANCA DECLARATION WITH ITS ACCOMPANYING FRAMEWORK FOR ACTION

VII. SELF-ASSESSMENT OF CONTRIBUTIONS IN THE DISSERTATION

1. On the basis of the idea, theory and concepts of inclusive education, the importance and benefits of inclusion in the educational process have been derived. A sociological approach was applied in the analysis of the significant factors for the development of inclusive education.

2. The relationship between the quality of education in Bulgarian schools and inclusive education is analyzed. The need to improve and modernize the education system, form better "inclusive teachers" and achieve full equality of students is justified.

3. Own research was conducted – in-depth interviews with Bulgarian teachers and other pedagogical specialists and non-representative quantitative research among parents of children and students in Bulgaria. The main factors hindering the process of inclusion in Bulgaria are analyzed. The effects of co-teaching of normal and students with differences are thoroughly investigated. The results of inclusion in distance learning in an electronic environment (DLEE) in the conditions of the COVID-19 pandemic are also analyzed.

4. By applying the "case study" method in a specific school, the need to apply school policies for inclusion leading to an increase in the quality of education and the successful socialization of all participants in the educational process is substantiated. The need for the exchange of good practices between educational institutions related to the considered problem is also substantiated. An attempt has been made to outline policies related to the successful running of the processes of integration and inclusion in Bulgarian education.

VIII. LIST OF PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

1. GEORGIEVA, N. (2021), ONLINE EDUCATION IN EMERGENCY CONDITIONS IN BULGARIA, DOCTORAL STUDENTS IN SCIENCE. 4, Collection of doctoral studies presented at the jubilee conference of the Faculty of Philosophy "TRANSFORMATIONS AND CHALLENGES IN THE GLOBAL WORLD" 15.10. – 17.10.2020, ISSN 2738-8328 (online), BLAGOEVGRAD, "NEOPHITE RILSKI" SOUTH UNIVERSITY, 2021, pp. 53 - 61; https://ph.swu.bg/images/___4-2021.pdf
2. GEORGIEVA, N. (2019), CURRENT ASPECTS IN THE BULGARIAN EDUCATIONAL POLICY AND PRACTICE FOR INCLUSION OR EDUCATIONAL INTEGRATION OF STUDENTS FROM ETHNIC MINORITIES, KNOWLEDGE INTERNATIONAL JOURNAL, VOL. 35.2, the journal is indexed in: EBSCO, EUROPUB, WORLDCAT, CROSSREF, CEEOL, SCILIT AND GLOBAL IMPACT & QUALITY FACTOR (GIF), ISSN: 1857-923X (printed), ISSN: 2545-4439 (online), SKOPJE, GRAFOPROM – BITOLA, 2019, pp. 477 – 481.
3. GEORGIEVA, N. (2019), INCLUSIVE EDUCATION IN BULGARIA: SUCCESSES AND CHALLENGES, KNOWLEDGE INTERNATIONAL JOURNAL, VOL. 30.2, the journal is indexed in: EBSCO, EUROPUB, WORLDCAT, CROSSREF, CEEOL, SCILIT AND GLOBAL IMPACT & QUALITY FACTOR (GIF), ISSN: 1857-923X (printed), ISSN: 2545-4439 (online), SKOPJE, GRAFOPROM – BITOLA, VRNJACKA BANJA, SERBIA, 2019, pp. 321 – 326.

IX. STATEMENT OF SCIENTIFIC ETHICS

The dissertation work on the topic: "Inclusive education in Bulgaria: results and challenges" is the author's work. In its development, foreign publications and developments were not used in violation of copyright, without the appropriate reference and citation.